

УДК 008:130.2:316.722

Галина Абрашкевічус

КОНСТРУЮВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. Статтю присвячено проблемі розвитку міжкультурної комунікації в інформаційному суспільстві.
Ключові слова: інформаційне суспільство, міжкультурна комунікація, етнокультури, “метамова” віртуального спілкування.

Анотація. Стаття посвячена проблеме межкультурной коммуникации в информационном обществе.

Ключевые слова: информационное общество, межкультурная коммуникация, этнокультура, “метаязык” виртуального общения.

Summary. The problems of intercultural communication in the informative society is given in the article.

Key words: informative society, intercultural communication, ethnoculture, “metalanguage” virtual communication.

Актуальність вибраної теми пов’язана з активізацією наук комунікативного циклу в галузі гуманітарного знання та появою соціологічного напрямку в культурології. Сьогодні

вектори культурологічної науки зосереджені на процесах культуротворення в умовах формування інформаційного суспільства, визначеного з позиції міждисциплінарних знань.

Осмилення проблем розвитку мережевої взаємодії індивідів, ролі установ культури, зміна способів трансляції та збереження культурних цінностей, механізмів міжкультурної комунікації змушують по-іншому поглянути на культуру як специфічну форму соціального руху. Тому становлення комунікативних технологій інформаційного суспільства впливає на структуротвірні компоненти всієї системи культури, шляхи та динаміку її адаптації до нових умов.

Зближення культур через інтернаціональні комп'ютерні мережі, загальний доступ до інформації, тісні комунікативні зв'язки, тенденція до інтеграції набувають значних масштабів, визначаючи якісні характеристики явищ сучасної соціокультурної реальності. Відкритість і невизначеність майбутнього створює умови для прогнозів, впливає на вибір між різними можливостями. Розгортання інноваційних процесів сприяє розвитку проектної культури, яка орієнтована на цілеспрямовану зміну соціальних практик. Дослідження культури як цілого в зазначеному контексті полегшує розуміння її проєкцій на конкретні приватні сфери, соціальні моделі та поведінку людини в процесі культурної творчості.

У рамках цієї статті здійснено спробу аналізу характеристик інформаційного суспільства, шляхів і динаміки адаптації культури до новітніх комп'ютерних технологій. Простежується взаємозв'язок інтегрального інформаційного суспільства з можливостями конструювання міжкультурної комунікації в поліетнічному соціумі, аналізуються процеси формування віртуальної "метамови" спілкування.

Новітні технічні можливості, комп'ютеризація, швидке передання інформації та соціальні трансформації формують нову культурну реальність, яка повинна розглядатися у безпосередньому зв'язку із способом буття в умовах інформаційного суспільства. Це зумовлює соціокультурну значущість горизонтальних суспільних зв'язків, їх вплив на корінні зміни в комунікативних процесах. Культура інформаційного суспільства зумовила появу характеристик, що належить до сфери міжкультурної комунікації, яка відображає специфіку відносин між людьми різних культур та

країн, також і взаємодію субкультур в рамках культури єдиного, але поліетнічного та полікультурного соціуму. До них можна віднести: розширення комунікативного простору та поля формування відносин, не обмежених ролями, ритуалами, соціальним статусом; виникнення нових форм соціальної взаємодії, утворення соціальних груп і субкультур; зростання ролі особи індивідуума, за одночасного зниження ролі соціального статусу, переміщення культурного акценту в полі особистої творчості індивіда; зовнішню комунікативну активність суб'єктів культури.

Формуючись у цих умовах, соціокультурний простір зазнає модернізації і визначає індивідам роль суб'єктів історичних змін, оскільки вони діють в рамках наявних відносин, стійких суспільних та інформаційно-комунікативних взаємозв'язків, за яких комп'ютеризація суспільства не короткочасна кампанія, а закономірний процес розвитку цивілізації. Поява комп'ютерно-символічних світів і мережевих структур підтверджує закономірність переходу людства в якісно нову стадію розвитку, робить комунікацію домінантним чинником сучасної культури [9].

Розвиток міжкультурних комунікативних процесів, їх активне впровадження у духовно-культурну сферу та повсякденне життя сучасної людини викликає науковий інтерес у культурологів. Будь-яка нова технологія — це втілення в специфічній формі ідеології суспільства, певне бачення через "ідеологічне інвестування" майбутнього соціуму й його культури. У зв'язку з цим актуальні припущення С.С.Хоружія ("Замітки до онтології віртуальності (Рід або недорід?)", що філософії та культурології ще належить розкрити, наскільки тісно, глибоко ідеї та уявлення віртуальності сплетені з сьгоднішніми культурними та антропологічними процесами. Ці процеси відображають тенденцію до сприйняття реальності людиною "багатовимірної, сценарної і варіантної" реальності, в якій дедалі більше місця належить модельній та ігровій, пластичній та проблематичній стихії [16].

Культурологічний погляд на ці процеси сьогодні формується спостерігачем перехідного періоду, коли ще можливо відрізнити

характерне, якісно нове, порівняти новації з традиційним у культурі.

Механізми міжкультурної комунікації у віртуальному просторі представлені сьогодні в численних моделях й аналітичних оглядах. За оцінками У. Брікена, М. Крюгера, М. Кастельса, Дж. Ланьє, М. Маклюєна, одним із впливів на індивіда є віртуальна реальність, її культурний потенціал. Учені простежують взаємозв'язок нових інформаційно-комунікативних технологій з соціальною психологією, соціокультурними аспектами комунікації, філософією науки та техніки й, починаючи з 80-х років ХХ ст., констатують факт виникнення інформаційного суспільства в країнах Заходу і Японії. На думку Йоні Масуди, комп'ютеризація змінює природу людини, перетворюючи з *Homo Sapiens* в *Homo Intelligens* [17], що фактично означає народження нової Цивілізації та формування нового типу культури — інформаційної культури (*informative culture*). По суті концепція Масуди є моделлю ідеального суспільства, в якому мав відбутися перехід від матеріального споживання до способу життя, зосередженого навколо створення знань.

Дискусійність у визначенні суті нового типу культури в інформаційно-технічному світі зумовила в рамках філософського осмислення буття людини в цих умовах протилежні погляди на роль інформації, способи передавання її сучасними засобами комунікації. Визнаючи універсальну онтологічну значущість інформації у бутті людини, погоджуючись по суті з визначенням культури через трансляцію інформації (як з певним акцентом в її характеристиці), слід визнати, що зміст загального поняття “культура” багатший і ширший за поняття “інформація”, “інформаційна культура”. Культура дає людині можливість сприймати, перетворювати світ і самого себе. Після засвоєння, осмислення та перероблення з урахуванням власного досвіду індивіда, його інтересів та можливостей, культура суспільства втілюється в культуру особи. Вона формує та реалізує сутнісні сили людини, тоді як інформаційна культура слугує певним чинником, що забезпечує сприйняття дійсності, передумовою для “опредмечування” й “розпредмечування” всього багатства матеріальної та

духовної культури. На думку А. П. Воеводіна, в цьому нескінченному опредмечуванні й розпредмечуванні неуспадкованої в генах соціальної інформації, її постійному “пожвавленні” в людському русі й ховається фундаментальна сутнісна характеристика культури. Отже, інформаційну культуру можна розуміти як підсистему особи, воночас інформація стає системоствірною цінністю. Можна сказати, що інформаційна культура як сукупність інформаційних потреб особи, тісно взаємопов'язана з культурними формами сумісного життя, адаптацією, соціальним досвідом, міжособовими відносинами та спілкуванням.

Сформована внаслідок адаптації до соціокультурного середовища комунікативна культура індивіда дає змогу ефективно сприймати та переробляти інформацію, а на її основі досягати взаєморозуміння між комунікантами. В умовах інформаційної цивілізації вона стає і метою спілкування індивіда, і культурою діалогу в широкому сенсі, й засобом регламентації — культурою ділового та повсякденного спілкування. Це сприяє розвитку толерантності, відкритості до культури “іншого” та міжкультурної комунікації. Комунікативні процеси при цьому визначають динаміку соціокультурного середовища для суб'єктів культури й упорядковують їх взаємодію.

Упродовж усіх етапів розвитку історії людства кожна інноваційна форма комунікації здійснювала вплив на індивіда, його життєдіяльність, а засоби комунікації визначали принципи особового та суспільного сприйняття дійсності. У цьому контексті комунікація як передавання інформації та спілкування є основним засобом забезпечення солідарності індивідів. Якщо людина “в змозі зрозуміти думки людей самих різних типів, відтворивши їх у собі, отже, в ній самій повинні бути наявні різні типи людини. Вона повинна бути мікрокосмосом всієї історії, яку вона в змозі пізнати. Таким чином, пізнання нею самої себе виявляється водночас і пізнанням світу людських справ” [8, 388].

Включеність в інформаційну реальність істотно розширює горизонти доступу до найрізноманітніших знань, їх джерел, а обмін інформацією можна схарактеризувати як ін-

телектуальну, “інформаційно-комунікаційну революцію” [11]. Під час інформаційного обміну в сучасних умовах, через творче сприйняття та засвоєння інформації, критичне зіставлення різних і взаємодоповнювальних систем цінностей, життєвих позицій та інтересів народжується нове знання. Інноваційна форма комунікативної спільності, яку часто називають “кібер”, “on-line”, “віртуальним”, “цифровим простором”, впливає на динамізм реакцій і мобільність дій сучасної людини. Інтернет також є значущою соціальною лабораторією для експериментів, що характеризують світ постмодерну, з конструювання і реконструювання ідентичності. Проте водночас індивідуально важливо навчитися зберігати стійкість особистого духовного досвіду, внаслідок чого процеси пошуку ідентичності набувають справді гуманістичного сенсу.

Оцінюючи різні погляди щодо ролі комп'ютерних технологій як інноваційної форми комунікативної спільності, ми дотримуємося погляду про позитивний вплив “інформаційної революції” на розвиток культури й конструювання міжкультурної комунікації. У ній знаходить своє віддзеркалення універсальна властивість інформації, яка полягає в тому, що вона “сама себе породжує і самовдосконалює” (Л. С. Виготський).

Проте ми не заперечуємо негативних чинників тотальної комп'ютеризації: монополії, образно кажучи, “інформаційного рабства”, що виявляється в певному обмеженні вибору людиною інформації із свідомо пропонованого списку в інформаційному середовищі, розвиток технологій маніпуляції свідомістю. Це зумовлює необхідність якісного вибору та вірогідності різних видів інформації в суспільстві, зокрема під час конструюванні міжкультурної комунікації; “інформаційної моральності” та ефективного функціонування її в соціальних системах. Інформація про культурну різноманітність повинна впливати на затвердження гуманістичних ідей, високих моральних основ у суспільному житті, на створення єдиного інформаційного, культурного простору, збереження культурної спадщини та цілісності культури, сприяти формуванню інформаційної та комунікативної культури.

Безперечно, що виникнення нового інформаційного простору різко змінює ситуацію обміну інформацією між різними суб'єктами міжкультурних відносин. Неминуче постає потреба у виробленні загальних правил адаптації культури до новітніх технологій, вироблення “метамови” міжкультурного спілкування. На думку В. В. Миронова, можна визначити інформаційний простір як “метамову” міжкультурної комунікації й спілкування. Цінність віртуальної реальності в інформаційно-комунікативних технологіях полягає в тому, що вона може взаємодіяти з усіма іншими реальностями і, одночасно з цим, — існувати автономно. Це означає, що у створенні моделей майбутнього можливості віртуальної комунікації не обмежені, а оскільки ми досягаємо дійсність тільки через наші особисті моделі, то це відкриває широкі перспективи розвитку людини, що усвідомлює множинність реальностей і свою включеність у них, право вибору інформації та форм комунікації. Комп'ютерна віртуальна реальність, що формується за допомогою технічних засобів, залежно від контексту та мети породження, може функціонувати як певне об'єктивне інформаційно-комунікативне середовище, як художньо-естетичний простір.

Полікультурні, інформаційні співтовариства одночасно є особливим типом соціокультурного простору. На думку В. М. Межуєва, “ця нова реальність, подібно до інших умовляючих категорій, не піддається простому сприйняттю. Філософія культури ще тільки починає розкривати “віртуальне середовище” як феномен сучасної культури, а можливість існування цієї реальності в багатоманітних технологічних проявах наростає з кожним днем. Майбутнє — найважливіша віртуальна реальність людської культури...” [10, 24].

Аналогічних процесів у історії людського суспільства ще не існувало. Будь-які нові утворення достатньо гармонійно вписувалися в систему культури, поступово адаптуючись до неї. Сьогодні спостерігаємо необхідність адаптації всієї системи культури до глобального інформаційного простору, що зумовлює науковий інтерес до адаптивної функції культури. Активність інформаційних процесів та-

ка висока, що примушує підпорядковувати собі традиційні елементи культури й передусім змінює систему культурної комунікації [9]. Це формує погляд на культуру як процес, суть якого полягає в постійному відтворенні та використанні колективного досвіду попередніх поколінь, а міжкультурна комунікація в цих технологіях є механізмом обміну інформацією в глобальних інформативних системах.

Сучасні телекомунікаційні технології дали змогу перевести культурне надбання людства в цифрову форму, тим самим забезпечивши її збереження й майбутнє поширення. Електронні книги, віртуальний доступ до музеїв, архівів, художніх галерей, трансляція шедеврів драматичних вистав, концертів, етнокультурні сайти, які створюють образи груп людей на певній території, їх духовні та естетичні цінності, культурну спадщину. “Досі багатоманітність культур є джерелом творчих здатностей людства і підставою його самоповаги” [4]. Збільшуються можливості обміну та взаємодії у світовому культурному просторі, що впливає на розвиток людського суспільства та глобальної системи культури. Тенденція, яка характеризується прагненням до об’єднання на певних загальних підставах формується як система цінностей та настановлень, основних принципів життєвладштування.

На базі цих принципів здійснюються спроби аналізу і створення еволюційних моделей культури, в основу моделювання яких покладено гіпотези про інформаційний відбір, де механізмами культурної динаміки є: швидкість комунікації, обробка інформації, наочність її відображення, використання зворотних зв’язків в ухваленні рішень. “Еволюція глобальної системи культури, представленою сукупністю приватних еволюційних процесів, виявляє інтегральний результат відбору і характеризується, передусім, прагненням до збільшення швидкості приросту інформації” [5, 82]. Культурні феномени можна розглядати в цьому контексті як знаки, що несуть в собі значення, інформацію, за допомогою якої можна вийти на побудову моделей загальних культурних процесів. Спрогнозоване таким чином інформаційне середовище людини може впливати на його уявлення про законо-

мірності ходу історичного розвитку культури та суспільства загалом.

На думку автора гіпотези “інформаційного відбору” О. Дріккера, “інформаційна революція як динамічний соціокультурний процес може привести до зміни світобачення, ставлення до світу, світогляду людини” [6, 5]. Еволюція культури розглядається вченим як результат інформаційного відбору, який спрямовує рух “духовних” і “матеріальних” явищ культури, зокрема динаміку людської популяції. Культура ж сприяє творчій самореалізації індивіда, додає творчу спрямованість соціальним змінам. А збереження й приріст культурної спадщини, на його думку, неминуче приведе до гігантського зростання інтенсивності інтелектуального, емоційного, духовного життя в такому світі, її щільність, напруженість перевищать звичну, “нормальну” в тисячі і тисячі разів. Інформаційна революція, розповсюдження інформаційно-комунікативних технологій може стати могутнім чинником дії на позитивну результативність міжкультурної комунікації, менталітет людей, етносів, народів, цивілізацій, мотивацію їх дій і поведінки, актуалізуючи етнічну ідентичність. “Цю обставину диктує необхідність комплексного філософського аналізу взаємодії двох фундаментальних основ сучасного соціокультурного процесу — інформаційної революції та етнокультурного відродження” [15, 159].

Сьогодні спостерігається інтенсифікація міжетнічних, міжкультурних контактів як безпосередніх, так і опосередкованих інформаційно-комунікативними технологіями, де візуальне превалює над словесним, дія на індивіда відбувається через його чуттєве занурення — рефлексії та стимулювання емоційної потреби в даному культурному продукті. Відбувається селекція кращих зразків діяльності в різних сферах комунікації, інформаційний відбір і вибір, при якому людина неминує потрапляє в орбіту інформаційного поля міжкультурних контактів. Під інформаційним полем міжкультурних контактів “слід розуміти той простір, у якому діють носії інформації, здатні викликати її сприйняття, індукувати тип способу життя і певну спрямованість дій... і можна говорити про самодостатність

інформації як феномену впливу” [14, 35]. Зміни, викликані дією інформаційної революції, призводять не до руйнування етнічної компоненти культури, а, навпаки, до її активної актуалізації та пристосуванню етнічних структур до нових комунікативних умов.

Інформаційне поле є саме собою загальною основою, в яку одночасно занурюються всі локальні й традиційні культури, до того ж умовою спілкування стають закони цього інформаційного простору, вважає В. М. Межуєв. Це вимагає формування у представників різних культур вміння жити за законами даного інформаційного простору, зберігаючи при цьому власну самодостатність. Індивідуві потрібно навчитися відбирати інформацію й необхідні елементи з інших культур, щоб це не заважало його персональній і етнокультурній ідентичності, що дозволить конструювати міжкультурні комунікації як результативний досвід спілкування й отримання нових знань, об'єднуючи два діалектичні процеси розвитку особи — соціалізації та індивідуалізації.

Якими засобами можна вирішити це завдання? Очевидно, що всі шляхи пройдуть через забезпечення вільного доступу кожної людини до загального багатства культури — культурних цінностей та благ, тим самим забезпечуючи збереження і самої культури, бо, лише об'єднуючись зі своїми користувачами, вона стає культурою в повному розумінні цього слова, знаходить адекватну собі форму існування. “Право на культуру тим і відрізняється від права власності, що розповсюджується не на певну частину (як приватна власність), а на все суспільне багатство, як воно представлено в культурі” [3, 232]. Право на культуру може бути реалізоване лише в суспільстві, в якому культура стає головною умовою включення людини в суспільний зв'язок. Отже, можна зробити висновок про те, що віртуальна комунікація — це передусім комунікація між людьми; зберігання інформації — це комунікація між майбутнім і минулим, а збирання інформації — це дія щодо її правильної адресації, — вважає О. Н. Астаф'єва [1].

Тобто, не вирішуючи соціальних проблем напряму, інформаційно-комунікативні технології в соціумі призводять якнайглибші

зміни в тих соціокультурних інститутах, які організують порядок міжособової та міжкультурної взаємодії, управляють механізмами культурного спадкоємства і зв'язку поколінь. Новий культурний простір — світ слова, звуку та зображення, — робить величезний вплив на суспільну свідомість і характер взаємодії між культурами. Глобалізація розширює контакти між людьми, культурами, робить безпрецедентними за динамікою та масштабом обмін інформацією, ідеями, цінностями, способом життя. Усвідомлення різноманіття культур, ідентичностей не як загрози, а як реальності світу, повинне слугувати “подоланням бар'єрів”. Зазначимо, що в сучасному світі відбувається стирання граней, що розділяли колись “своїх” від “чужих”, а категорія “ми” знаходить дедалі ширший сенс. Характеристика явищ, долі окремих індивідів, що колись здавалися “чужими”, стають звичнішими і знайомими, втрачають статичність, етнічні ярлики. У цьому контексті глобалізацію та інформаційне суспільство можна схарактеризувати як об'єктивний процес “стиснення всього світу”, як суб'єктивний процес усвідомлення світу як єдиного цілого [13].

Міжкультурна комунікація в різних сферах є певним посередником між індивідуальною, етнокультурною та соціально значущою інформацією, роблячи вплив на соціальні і культурні процеси, їх стійку єдність. Сформована в умовах інформаційного суспільства етнокультура здатна адаптуватися в інформаційному просторі до форм міжкультурної комунікації за допомогою комп'ютерних технологій.

Говорячи про позитивний вплив інформаційного суспільства на розвиток культури, вважаємо, що повинно йтися не про індустріалізацію культури, а про гуманістичні пріоритети в контексті “постіндустріального суспільства”. При цьому потрібна “не сліпа опозиція прогресу, а опозиція сліпому прогресу” [2, 187]. Доцільним є зауваження Ауреліо Печчеї, “які-небудь досягнення людства, зокрема й ті, які зазвичай розуміються під “розвитком”, можуть ґрунтуватися тільки на вдосконаленні людських рис, і тому ми повинні сконцентрувати свої зусилля, якщо ми справді хочемо зростати” [12, 224].

Висновки. ХХ століття лишило у спадок новому століттю надзвичайно розвинутий рівень світогляду, у якому закономірною фазою розвитку людства є інформаційне суспільство та нові форми міжкультурного спілкування. Сьогодні іновативні типи комунікації, способи зберігання і передання інформації. Відносини в людських спільнотах як форми взаємодії різних культурних традицій поширюють можливість конструювання міжкультурної комунікації. Це сприяє вивченню власного світу і світу людей, з якими доводиться взаємодіяти, а комунікативна культура формується як підґрунтя соціального буття. Акумуляуючи особистісний життєвий досвід багатьох ідивидів, в соціальному бутті культури створюються умови розмаїття життя, їх спілкування.

Міжкультурне спілкування в системі індивідуальної культури є втіленням цінностей, норм, ідеалів, тобто сенсів людського життя; воно відбувається між індивідами, які постають як носії ідей певних етнокультурних

спільнот. Водночас міжкультурне спілкування формує соціокультурні, проективно-адаптаційні до інформаційного суспільства парадигми культурогенезу. Тому носії етнокультурних і різних ідентичностей у суспільстві як комуніканти входять в єдиний інформаційний простір, залучаючись до законів передання інформації. Наповнення культурно-інформаційного простору позитивними “Я”-образами та можливість сприймати образи “Іншого” засобами віртуальної “метамови”, можливість конструювання міжкультурної комунікації активізують діалог і полілог між носіями різних культур і субкультур. У різних сферах міжкультурна комунікація є посередником між індивідуальною, етнокультурною та соціально значущою інформацією, здійснюючи вплив на соціальні й культурні процеси, їх стійку єдність. Тож сучасні інформаційні технології можуть стати одним з інструментів становлення гармонійного полікультурного, інтегрального суспільства.

Література:

1. Астафьева О.Н. Полилог в условиях транснационализации культурного пространства: новая реальность глобализирующегося мира / О.Н. Астафьева // Теория и практика культуры : альманах. Вып. 4. – М.: [б. и.], 2006. — С. 6—18.
2. Богуцкий Ю.П. Самоорганизация культуры: онтология, динамика, перспективы: монография / Ю.П. Богуцкий ; Ин.-т культурологии АМУ. — К.: Веселка, 2008. — 199 с.: іл. — Бібліогр.: с. 185—197.
3. Второй Российский культурологический конгресс с международным участием “Культурное многообразие: от прошлого к будущему”: программа; тезисы докладов и сообщений. — СПб.: ЭЙДОС; АСТЕРИОН, 2008. — 560 с. (С. 232).
4. Дзюба І.М. Глобалізація і майбутнє культури/ Іван Дзюба// Культурологічна думка. — К.: 2009. — № 1 — С. 27—33.
5. Дриккер А.С. “Информационный отбор” и социальная эволюция / А. С. Дриккер // Взаимодействие человека и культуры: теоретико-информационный подход. — Таганрог: Изд-во ТРТУ, 1998. — С. 81—82.
6. Дриккер А.С. Эволюция культуры : информационный отбор / А.С. Дриккер. — СПб.: Академический проект, 2000. — С. 5.
7. Клягин Н.В. О природе красоты человека / Н.В. Клягин // Высшее образование сегодня. — 2006. — № 10. — С. 17—25.
8. Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. / Робин Джордж Коллингвуд. — М.: Наука, 1980. — 485с.
9. Миронов В.В. Информационное пространство: вызов культуре / В.В. Миронов // Информационное общество. — 2005. — № 1. — С. 14—18.
10. Межуев В.М. Модернизация и глобализация — два проекта “эпохи модерна” / В.М. Межуев // Глобализация и перспективы современной цивилизации / [отв. редактор К.Х. Делокаров]. — М.: КМК, 2005. — С. 24.
11. Неклесса А.И. Ordo Quartus: политическое пространство и новый субъект действий в XXI в. / Пространства жизни субъекта: Единство и многомерность субъектнообразующей социальной эволюции. — М.: Наука, 2004.
12. Печчеи А. Человеческие качества / А.Печчеи. — М.: Прогресс, 1980.— 312 с.
13. Ринкявичус Л. Концепции общности (Gemeinschaft/community) и её специфика в виртуальном пространстве / Л.Ринкявичус, Э.Буткявичене // Социс. — 2007. — № 7. — С. 7—8.
14. Скворцов Л.В. Информационная культура и цельное знание : избр. тр. / Л.В. Скворцов. — М.: ИНИОН РАН, 2001. — С. 35—38.
15. Хоца А.Ю. Информационное общество и проблема этнического возрождения // Этнические проблемы современности. Вып. 6. Проблемы культуры межнационального общения и межкультурной коммуникации : матер. 45 науч.-метод. конф. “Университетская наука — региону” (20—21 апреля 2000г.). — Ставрополь: Изд-во СГУ, 2000. — С. 159—166.
16. Хоружий С.С. Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности / С.С. Хоружий // Вопросы философии. — 1997. — № 6. — С.67.
17. Masuda Y. Hypothesis on the Genesis of Homo Intelligence / Y.Masuda // Futures. — 1985. — Vol. 17, № 5. — P. 492—494.